

УДК 911.3:502.7:005.6(477.41)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2025-22-3>

Варуха А.В.,
молодший науковий співробітник
Інститут географії Національної академії наук України
старший науковий співробітник
Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник
avarukha@gmail.com
ORCID: 000-0002-5905-1107

ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ЗАПОВІДНОЮ ТЕРИТОРІЄЮ: ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Стаття присвячена розробці та впровадженню методу оцінювання ефективності управління заповідною територією (PAME, Protected Area Management Effectiveness) у діяльність Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника (ЧРЕБЗ). Обґрунтовано актуальність оцінювання PAME для досягнення міжнародних та національних природоохоронних цілей, особливо в умовах відсутності затвердженої національної методики та викликів, спричинених війною. Проаналізовано існуючі міжнародні підходи до оцінювання ефективності управління заповідними територіями та досвід їх застосування у світі. Метою дослідження стало розроблення та практичне застосування адаптованої в Україні методики оцінювання PAME у ЧРЕБЗ, аналіз отриманих результатів та поширення досвіду. В основу розробки покладено метод МЕТТ (Management Effectiveness Tracking Tool), поетапно впроваджений у діяльність заповідника. Результатом оцінювання став визначений загальний показник ефективності управління ЧРЕБЗ. Визначено сильні (блоки «планування», «наслідки») та слабкі (блоки «ресурси», «практика») сторони управління. Надано рекомендації щодо покращення управління, зокрема щодо залучення громад, встановлення меж, покращення планування та пошуку фінансування. Зроблено висновок про успішне впровадження адаптованого МЕТТ-методу у заповіднику. Отриманий показник ефективності корелює з середніми значеннями для інших заповідних територій в Україні. Перспективою є подальше дослідження впливу впровадження методу на якість управління заповідною територією.

Ключові слова: заповідна територія, управління, ефективність управління заповідною територією, Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник, МЕТТ.

Varukha A.V. Assessment of protected area management effectiveness: implementation experience on the example of the Chornobyl Biosphere Reserve

The article is dedicated to developing and implementing a Protected Area Management Effectiveness (PAME) assessment method within the activities of the Chornobyl Radiation and Ecological Biosphere Reserve (ChREBR). The relevance of PAME assessment for achieving international and national nature conservation goals is substantiated, especially in the context of the absence of an approved national methodology and challenges caused by the war. Existing international approaches to PAME assessment and the experience of their application worldwide are analyzed. The research aimed to develop and practically apply an adapted PAME assessment methodology in ChREBR, analyze the results obtained, and disseminate the experience. The development is based on the METT (Management Effectiveness Tracking Tool) method, which has been gradually implemented in the reserve. The result of the assessment was the overall management effectiveness index defined of the ChREBR. The strengths (planning, outcomes) and weaknesses (inputs, processes) of management were identified. Recommendations were made to improve management, in particular, to involve communities, demarcate boundaries, improve planning, and fundraising. A conclusion was made about the successful implementation of the adapted METT method in the reserve. The obtained effectiveness index correlates with the average values for other protected areas in Ukraine. Further research into the impact of the implementation of the method on the quality of management of the protected area is a prospect.

Key words: protected area, management, protected area management effectiveness, Chornobyl Radiation and Ecological Biosphere Reserve, METT.

Постановка проблеми. Заповідання є основною територіально-орієнтованою стратегією збереження біологічного та ландшафтного різноманіття у світі. Дослідження свідчать, що біорізноманіття в межах заповідних територій знаходиться в кращому стані, порівняно з іншими територіями та, ймовірно, буде краще захищене від діяльності людини після того, як території буде надано статус заповідної (Gray et al, 2016). Разом з тим, саме лише визнання території заповідною не гарантує збереження оселищ та видів (Li et al, 2024). Проте, якісне та ефективне управління заповідною територією (ЗТ) дозволяє краще досягати цілей охорони природи (Wauchope et al, 2022; Kearney et al, 2020;). Важливість ефективного управління ЗТ визнана на міжнародному рівні. Так, у рамках Конвенції про біологічне різноманіття були прийняті Цілі Аїті (або Аїчі) (Aichi Targets) на 2011-2020 роки, які визначали не лише необхідність заповідання 17% територій та 10% акваторій у світі, а й потребу у «[ix] збереженні шляхом ефективного та справедливого (англ. «equitable») управління ...» (Gurney et al, 2023). Прийнята в 2022 році, Куньмін-Монреальська глобальна рамкова угода визначила необхідність «ефективного» заповідання 30% територій та акваторій планети (Kunming-Montreal Global Biodiversity Framework, 2022).

Тому, важливо оцінювати ефективність управління ЗТ, щоб відстежувати прогрес у виконанні міжнародних зобов'язань та національних стратегій, у досягненні цілей охорони природи кожною з них, а також вносити обґрунтовані необхідні корективи у планування та управління. Оцінювання ефективності управління заповідною територією (PAME, Protected Area Management Effectiveness) має важливе значення для розуміння того як якісно покращити діяльність ЗТ (Chen et al, 2023).

Наразі в Україні не існує затвердженої методики оцінювання PAME на національному рівні. Виклики, з якими стикаються заповідні території, зокрема спричинені війною, лише підкреслюють нагальну потребу в покращенні управління ЗТ в Україні задля ефективнішої охорони природи, *простий та не науковий вираз* а отже, необхідність оцінювання ефективності їх управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробка проблематики оцінювання

ефективності управління заповідними територіями розпочалася в кінці 1990-х на початку 2000-х років під егідою Всесвітньої комісії з заповідних територій Міжнародного союзу охорони природи (IUCN-WCPA) за підтримки Світового банку. Відомими дослідниками тематики є М. Гокінгс, С. Столтон, Ф. Леверінгтон, Н. Дадлі, які розробляли рамкову структуру оцінювання PAME (Hockings et al, 2006) та відповідний метод оцінювання на його основі – інструмент відстеження ефективності управління (METT, Management Effectiveness Tracking Tool), який став одним із найпоширеніших у світі (IUCN, 2021). Деякі країни-члени ЄС час від часу використовують цей метод для оцінювання ефективності управління територіями Natura2000 або ЗТ національних категорій. Деякі країни адаптували метод відповідно до національних особливостей, створивши національні методи оцінювання PAME на основі METT. Дана методика спрямована на оцінювання ефективності управління на рівні заповідного об'єкту – окремої установи.

Дж. Ірвін розробив на замовлення Всесвітнього фонду природи (WWF) методологію швидкої оцінки та визначення пріоритетів управління заповідними територіями (тк. зв. RAPPA). Та вперше використовував метод для оцінки ЗТ у Бутані, Китаї, Росії та Південній Африці (Ervin, 2023). Дана методика спрямована на оцінювання ефективності управління на рівні системи заповідних територій.

У 2004 році Фінляндія стала першою країною у світі, яка замовила незалежне оцінювання PAME всієї мережі ЗТ країни. Служба парків та дикої природи Фінляндії, Metsähallitus, повторила цей процес через 20 років, використовуючи той же підхід, щоб мати змогу порівняти результати, і запросила іноземних експертів до оцінювання (Gilligan et al, 2005; Stolton et al, 2024).

Наразі, у 169 країнах у світі було проведено оцінювання PAME з використанням 69 методик. Загалом оцінено 11% заповідних територій з тих, інформація про які міститься у Світовій базі даних заповідних територій. Лише 15,4% країн виконали завдання з оцінювання ефективності управління 60% своїх ЗТ, поставлене Конвенцією з біологічного різноманіття. У всьому світі оцінка ефективності управління була проведена лише на 18,29% площі ЗТ (Protected Planet, 2020).

Процес розробки методів оцінювання на основі нових підходів і вдосконалення існуючих триває. Під егідою IUCN-WCPA під керівництвом Н. Салафськи керівника організації «FOS», яка займається структурним покращенням організацій та проектів у галузі охорони природи, триває розробка підходу з оцінювання РАМЕ на основі їх впливів (impact based approach). У Європі триває проект «Management Effectiveness for Protected Areas in Europe» з розробки уніфікованого підходу до оцінювання РАМЕ в Європі, над яким працюють 5 організацій та залучено 40 ЗТ, як пілотних до впровадження методу (Bossink, 2025).

В Україні у 2008 році для ЗТ Карпатського регіону була адаптована методика МЕТТ і відповідно створений ССРАМЕТТ метод (Carpathian Countries Protected Area МЕТТ). Практикою оцінювання восьми заповідних установ у регіоні займався Проць Б.Г. (Prots et al, 2010). Отримані результати показали, що загальні значення ефективності управління склали у межах 46,5-62,8%. Середній результат становив 53%, що є свідченням потреби покращення управління ЗТ (Варуха, 2022). На жаль, процедура застосування і звіт щодо результатів оцінювання не доступні. Аналогічно у відкритому доступі відсутня ширша інформація щодо методики U-МЕТТ, розробленої для оцінювання РАМЕ українських ЗТ, про плани запровадити яку сповіщало профільне міністерство у 2020 році (Support to nature protected areas of Ukraine, 2020).

Постановка завдання. Метою нашого дослідження було розроблення та практичне впровадження методу оцінювання РАМЕ в діяльність Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника, аналіз отриманих результатів та поширення досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Управління біосферними заповідниками в Україні здійснюється їх адміністраціями відповідно до Проекту організації території біосферного заповідника та охорони його природних комплексів (Проект організації території), який є менеджмент планом ЗТ. Кожні десять років має розроблятися новий Проект організації території, з урахуванням ступеню виконання попереднього, відповідно до результатів аналізу 10-річного досвіду діяльності біосферного заповідника. У країні

не існує методичних рекомендацій щодо здійснення такого роду аналізу. Тому, він здійснюється відповідно до бачення організації, що відповідає за розроблення (нового) Проекту організації території. Зазвичай, такий аналіз є кількісним і обмежується аналізом числових показників діяльності ЗТ та не враховує обставини, причини, ефективність та вплив діяльності, що не виражається кількісно. Тому, цей аналіз не надає рекомендації щодо шляхів якісного покращення функціонування ЗТ та управління нею.

Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник (ЧРЕБЗ) було створено у 2016 році з метою збереження у природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, вивчення довкілля та ін. Його діяльність розпочалась у 2017 році зі створення адміністрації. Проект організації території ЧРЕБЗ був затверджений наказом Міндовкілля №737 від 9 листопада 2021 року. Проект землеустрою території, яким було оформлено передачу 226964 га земель у межах Зони відчуження, наданих з вилученням, у постійне користування ЧРЕБЗ – наприкінці 2022 року.

Характерні особливості ЧРЕБЗ, в управлінському плані, є похідними від радіаційного забруднення території, та включають, зокрема, підпорядкування Державному агентству з управління зоною відчуження (ДАЗВ) та відсутність на території заповідника місцевого (постійного) населення. Останнє нівелює потребу врахування інтересів громад у процесі управління ЗТ, спрощує процес прийняття рішень та, суттєво знижуючи антропогенний тиск, закладає кращі передумови досягнення природоохоронних цілей. Дані обставини роблять ЧРЕБЗ модельним об'єктом для впровадження піонерного експерименту із оцінювання ефективності управління ним (поточного рівня та динаміки), тестування міжнародних методик РАМЕ (їх пристосування до українських реалій та впровадження на рівні ЗТ).

У результаті аналізу міжнародних методик оцінювання РАМЕ для впровадження в ЧРЕБЗ було обрано методику МЕТТ.

Стадії розробки та впровадження методики оцінювання ефективності управління ЧРЕБЗ, заходи, які вживались з цією метою, очікувані результати та загальна ціль структуровані відповідно до теорії змін – логіко-структурного

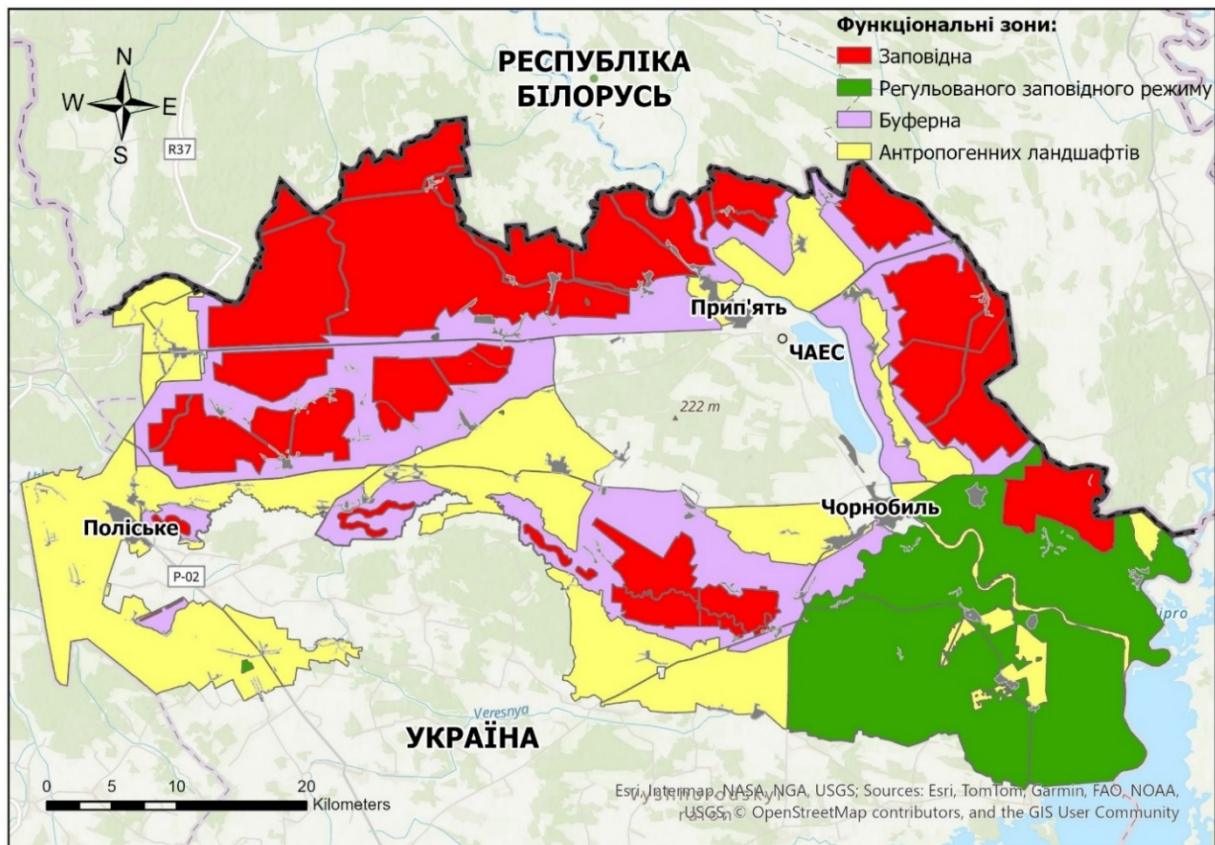

Рис. 1. Розташування території Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника із зазначенням її функціонального зонування

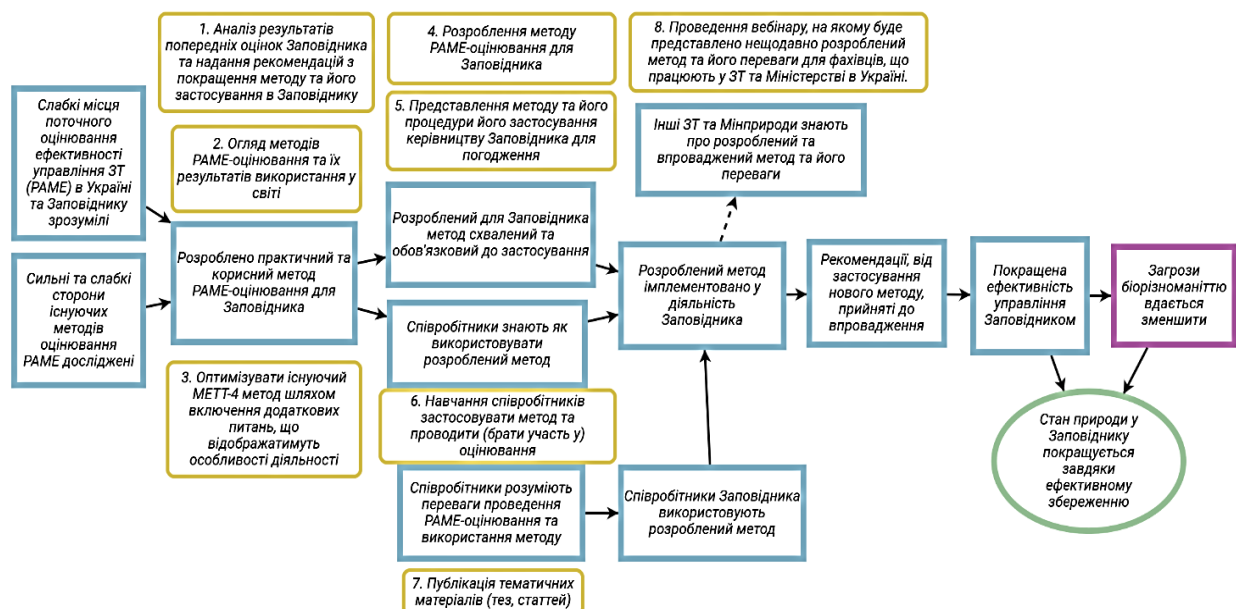

Рис. 2. Ланцюг результатів (result chain) відповідно до теорії змін щодо розробки та впровадження методу оцінювання ефективності управління заповідною територією для Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника. Блакитним виділено проміжні результати, жовтим – заходи для їх досягнення, бузковим – результат зі зменшення загроз, зеленим – ціль

підходу за допомогою якого можливо прослідкувати вплив природоохоронних заходів на досягнення поставленої цілі. Структура проілюстрована на схемі (рис. 2). Схема створена у програмному забезпеченні Miradi – інструменті для менеджменту проєктів у галузі охорони природи.

Згадана вище методика являє собою анкету-опитувальник із 38 запитаннями з чотирма варіантами відповідей, кожній з яких присвоюється відповідний бал, а також містить частину з питаннями щодо стану основних цінностей території та загроз (переважно антропогенного походження, включно з війною). Запитання згруповані у п'ять блоків, що охоплюють такі аспекти управління ЗТ як планування, ресурси, практика, результати, наслідки. Перевагами МЕТТ є універсальність, відносна легкість сприйняття, простота та швидкість застосування, середній рівень деталізації, що дозволяє ідентифікувати основні проблеми. Вона розрахована на самооцінювання ЗТ, тобто не потребує залучення (багатьох) зовнішніх експертів та ресурсів для проведення.

У процесі адаптації методики МЕТТ-анкету (версія 4.1.) оцінювання було доповнено у кількох аспектах (Protectedplanet.net, 2024). Це, насамперед, ступінь реалізації менеджмент планів та врахування виявлених результатів у розробці нових планів, врахування загроз при плануванні, оптимальність функціонального зонування, відповідність категорії об'єкта природно-заповідного фонду реаліям та цілям управління (блок «планування»); використання можливостей підвищення кваліфікації (блок «ресурси») тощо.

Доповнена МЕТТ-анкета стала основою підписаного керівником ЧРЕБЗ наказу про проведення оцінювання ефективності управління заповідником, яким передбачено здійснення відповідної процедури кожні два роки. На виконання наказу, для керівників відділів та працівників ЧРЕБЗ було проведено презентацію методу (суть, переваги та ін.) та процедури його застосування (оцінювання). У презентації взяло участь 30 співробітників установи (близько чверті штату). Вищезгадана анкета (Excel-файл) та коротка інструкція по роботі з нею, для полегшення навігації та роботи з файлом, була розіслана працівникам для детального ознайомлення

з запитаннями анкети та формування обґрунтованих відповідей до них. Через місяць було проведено оцінювання у формі зустрічі зі спільним обговоренням запитань та надання відповідей (надавалася на кожне запитання шляхом консенсусу). У оцінюванні взяло участь 16 працівників ЧРЕБЗ: керівники відділів (особи, відповідальні за прийняття управлінських рішень) та зацікавлені співробітники. У подальшому планується залучати до оцінювання ширше коло заінтересованих сторін, як і передбачено методикою. Зокрема, туристичних операторів (наразі відсутні через воєнний стан), місцеві громади (відсутні, проте було знайдено альтернативу із залучення сусідніх громад) та ін.

Результатом оцінювання РАМЕ став загальний показник у 59% ефективності управління заповідником станом на 2024 рік. Рівень ефективності управління по блоках виглядає наступним чином: планування – 76%, ресурси – 47%, практика – 52%, результати – 53%, наслідки – 77%. (рис. 3).

Оцінювання виявило найслабшу ланку діяльності ЧРЕБЗ – забезпеченість ресурсами (фінансовими, матеріально-технічними, кадровими) – 47%. Це вплинуло на посередні значення показників отриманих у таких блоках оцінювання як «практика» (52%) та «результати» (53%). Порівняно високий результат – 77%, відносно значень попередніх показників, блоку «наслідки», який відображає динаміку стану основних цінностей ЧРЕБЗ (біорізноманіття), таким чином не може бути пояснений лише управлінською діяльністю, а визначається також сприятливими обставинами (наприклад, сприятливим просторовим плануванням території, мінімальним антропогенним тиском).

За результатами оцінювання розроблено рекомендації щодо покращення управління ЧРЕБЗ. Серед них необхідність: долучення представників громад, які межують з територією ЧРЕБЗ, до складу науково-технічної ради Заповідника; демаркації меж території в натурі, шляхом встановлення відповідних знаків та активніша просвітницька робота з населенням сусідніх громад, задля запобіганню порушенню меж території ЧРЕБЗ та природоохоронного законодавства; покращення планування, зокрема встановленням чітких обґрунтованих

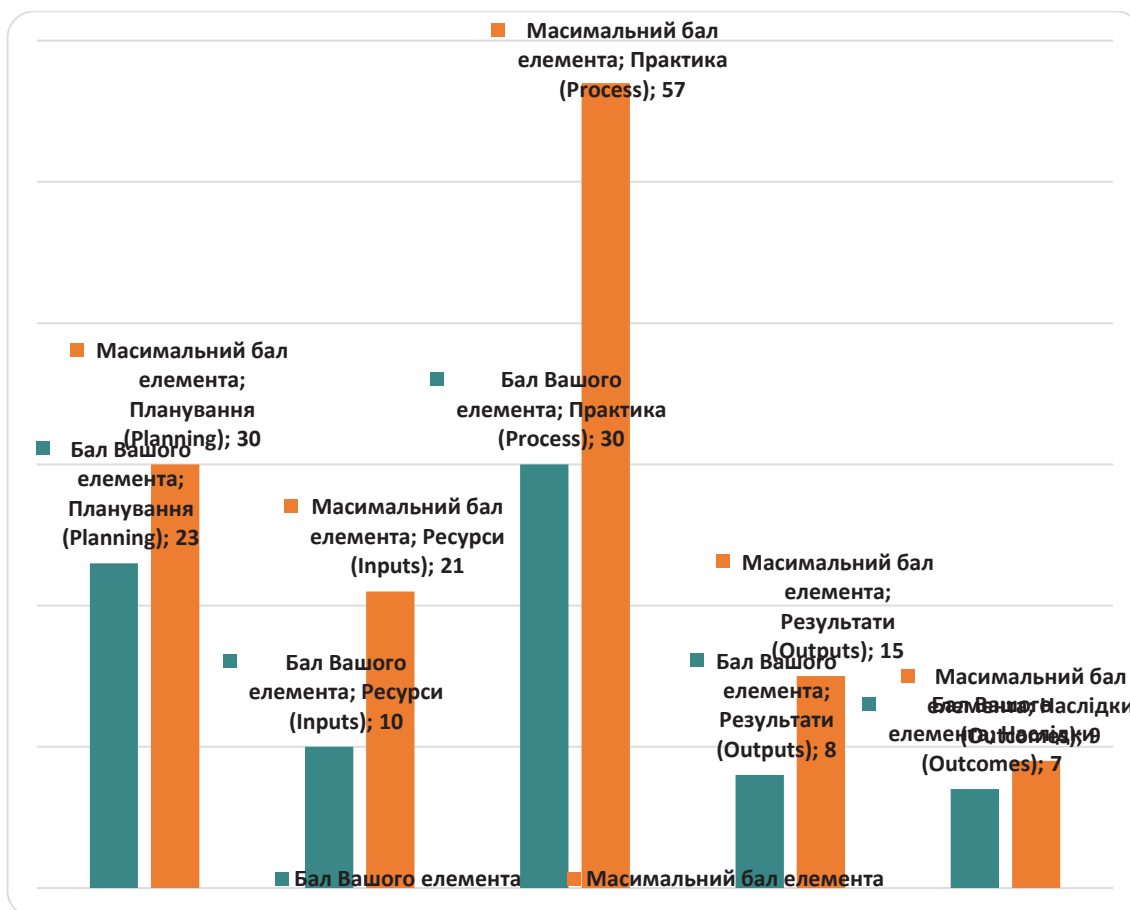

Рис. 3. Діаграма кількості балів набраних ЧРЕБЗ в процесі оцінювання РАМЕ (позначено зеленим), та максимально можлива кількість балів (позначено помаранчевим) кожного з блоків

досяжних цілей, та аналізу виконання планів; посилення зусиль з пошуку джерел фінансування та їх диверсифікації; покращення взаємодії з ДАЗВ, яке вбачається перешкодою на шляху до ефективнішого виконання Заповідником його функцій; та інше.

Проведене по завершенню процедури оцінювання анонімне опитування учасників засвідчило його підтримку (13 з 15 відповідей). Водночас, на думку більшості опитаних, оцінювання має бути щорічним.

Таким чином, вперше в Україні, в діяльність заповідної установи, наказом її керівника, було впроваджено міжнародну методику оцінювання ефективності управління, адаптовану до національних умов, та започатковано моніторинг ефективності управління Чорнобильським заповідником, що є важливим кроком у напрямі виконання Україною міжнародних зобов'язань зі збереження природи. Перспективним є подальше дослідження впливу

впровадження методу на покращення управління заповідною територією.

Висновки. За результатами аналізу впровадження оцінювання ефективності управління ЗТ можна зазначити таке. МЕТТ-метод став основою для розробки підходу з оцінювання ефективності управління ЧРЕБЗ та визначення шляхів його вдосконалення. Хоча стандартний набір питань не відображає національних особливостей чи особливостей певного заповідного об'єкта, він охоплює основні елементи управління та може бути розширений. У випадку ЧРЕБЗ така особливість його функціонування, як розташування на радіоактивно забруднених землях не була визначена в опитувальнику окремо, водночас наскрізно інтегрована у всіх блоках запитань. Це може змінитись відповідно до майбутніх організаційно-управлінських змін ДАЗВ та підпорядкованих їй підприємств, покладенням відповідних обов'язків на ЧРЕБЗ. Визначена ефективність управління

ЧРЕБЗ (59%) зумовлена низьким рівнем фінансового забезпечення, що, в свою чергу, позначається низьким рівнем забезпеченості ресурсами. Показник корелює з наведеними вище відомими середніми показниками ефективності управління інших ЗТ в Україні. Розроблені рекомендації сприятимуть вдосконаленню діяльності ЧРЕБЗ, а їх успішність виконання визначатиметься в процесі подальшого моніторингу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bossink E. (2025) A unifying approach to protected area management effectiveness: the Life PAME Europe project. "Protected areas in-sight" Journal of Europarc. Volume 16. 36 p. 8-9 pp. URL: <https://www.europarc.org/news/2025/04/out-now-europarc-protected-areas-in-sight-volume-16/>
2. Chen H., Zhang T., Costanza R., Kubiszewski I. (2023). Review of the approaches for assessing protected areas' effectiveness. Environmental Impact Assessment Review, Volume 98, <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2022.106929>
3. Ervin J. (2003) Rapid Assessment of Protected Area Management Effectiveness in Four Countries, BioScience, Volume 53, Issue 9. Pages 833–841, [https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2003\)053\[0833:RAOPAM\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2003)053[0833:RAOPAM]2.0.CO;2)
4. Gilligan, B., Dudley, N., Fernandez de Tejada, A. and Toivonen, H. (2005) Management effectiveness evaluation of Finland's protected areas. Management Effectiveness Evaluation of Finland's Protected Areas. Nature Protection Publications of Metsähallitus. Series A 147.
5. Gray, C., Hill, S., Newbold, T. et al. (2016) Local biodiversity is higher inside than outside terrestrial protected areas worldwide. Nat Commun 7, 12306. <https://doi.org/10.1038/ncomms12306>
6. Gurney G. G., Adams V. M., Álvarez-Romero J.G., Claudet J. (2023) Area-based conservation: Taking stock and looking ahead, One Earth, Volume 6, Issue 2, Pages 98-104, <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2023.01.012>
7. Hockings, M., Stolton, S., Leverington, F., Dudley, N. and Courrau, J. (2006). Evaluating Effectiveness: A framework for assessing management effectiveness of protected areas. 2nd edition. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK. xiv + 105 pp.
8. IUCN. (2021). Management Effectiveness Tracking Tool (METT): New edition of the METT Handbook launched. URL: <https://www.iucn.org/news/protected-areas/202112/management-effectiveness-tracking-tool-mett-new-edition-mett-handbook-launched>
9. Kearney S, Adams V, Fuller R et al. (2020). Estimating the benefit of well-managed protected areas for threatened species conservation. Oryx 54(2): 276–284. <https://doi.org/10.1017/S0030605317001739>
10. Kunming-Montreal Global Biodiversity Framework, December 19, 2022, Convention on Biological Diversity CBD/COP/DEC/15/4. URL: <https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-15/cop-15-dec-04-en.pdf>
11. Li, G., Fang, C., Watson, J.E.M. et al. (2024). Mixed effectiveness of global protected areas in resisting habitat loss. Nat Commun 15, 8389. <https://doi.org/10.1038/s41467-024-52693-9>
12. Protected Planet. (2020) Report. Chapter 6. Effectively managed. URL: <https://protectedplanetreport2020.protectedplanet.net/chapter-6>
13. Protectedplanet.net (2024). The Management Effectiveness Tracking Tool (METT). <https://www.protectedplanet.net/en/thematic-areas/protected-areas-management-effectiveness-pame?tab=METT>
14. Prots, B., I. Ivanenko, T. Yamelynets, and E. Stanciu, ed. (2010). Rapid Assessment and Prioritization of Protected Areas Management (RAPAM) for Ukraine (in Ukrainian). Lviv, Ukraine: Gryf Fond, p. 92.
15. Stolton, S., Ahlroth, P., Auvinen, A.-P., Dehmelt, N., Dudley, N., Hošek, M., Lahti, K., Ross, B., Leung, Y.-F. (2024). Management Effectiveness Evaluation of Finland's Protected Areas: 2023. – Nature Protection Publications of Metsähallitus. Series A 250. 195 pp.
16. Support to Nature Protected Areas of Ukraine. (2020). A national version of the methodology for assessing the management effectiveness of Ukrainian protected areas was formed within the SNPA project. URL: <http://snpa.in.ua/en/v-ramkah-proektu-sformuvany-natsionalnu-versiyu-metodyky-dlya-otsynuyannya-efektyvnosti-upravlinnya-pryrodno-zapovidnyy-terytoriyamy-v-ukrayini/>
17. Wauchope, H.S., Jones, J.P.G., Geldmann, J. et al. (2022). Protected areas have a mixed impact on waterbirds, but management helps. Nature 605, 103–107 <https://doi.org/10.1038/s41586-022-04617-0>
18. Варуха А. В. (2022) Ефективність управління природоохоронними територіями і роль функціонального зонування в методиках її оцінювання. Ukr. geogr. z., No. 2: 64–72. <https://doi.org/10.15407/ugz2022.02.064> [Varukha, A. V. (2022). Effective Management of Protected Areas and the Role of Functional Zoning in Its Assessment Methods. Ukr. geogr. z., No. 2: 64–72. <https://doi.org/10.15407/ugz2022.02.064> (in Ukrainian)]

Стаття надійшла до редакції 30.05.2025.

The article was received 30 May 2025.